

ИСТОРИЯ НА ФИЛОСОФИЯТА HISTORY OF PHILOSOPHY

СПИВІДНОШЕННЯ ЕТИКИ ТА ПОЛІТИКИ У РОЗУМІННІ ІВАНА МІРЧУКА

А. П. Шендрик

аспірантка кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г.Короленка, Україна
annaproland@mail.ru

Анотация

Анна Петровна Шендрик. Съотношението между етика и политика в разбирането на Иван Мирчук. В статията се анализират възгледите на И.Марчук, отнасящи се до същността на етиката, политиката и тяхното съотношение. Разкрива се връзката между политиката, потребностите и стремежите на гражданите, реализирането на властните функции, дейността на държавата и институтите на гражданското общество. Демонстрира се различието между държавните интереси и морала, описват се ситуациите на възникване на противоречия и конфликти между етиката и политиката. Подробно е разгледана интерпретацията от И.Марчук на възгледите на Н.Макиавели. Описани са несъответствията и разминаванията във възгледите на последователите на Н.Макиавели по проблема за съотношението между морал и политика. Методологически изследването е проведено в параметрите на триадата „политика – цивилизация – култура”.

Ключови думи: държава, етика, култура, морал, «най-висше добро», политика, «политика на силата», общество, цивилизация

Аннотация

Анна Петровна Шендрик. Соотношение этики и политики в понимании Ивана Мирчука. В статье анализируются взгляды И. Мирчука касающиеся сущности этики, политики и их соотношения. Раскрывается связь между политикой, потребностями и стремлениями граждан, реализацией властных функций, деятельностью государства и институтов гражданского общества. Демонстрируется различие государственных интересов и морали, описываются ситуации возникновения противоречий и конфликтов между этикой и политикой. Подробно рассмотрена интерпретация И.Мирчуком взглядов Н. Макиавелли. Описаны несоответствия и расхождения во взглядах последователей Н. Макиавелли на проблему соотношения морали и политики. Методологически исследование проведено в параметрах триады «политика – цивилизация – культура».

Ключевые слова: государство, этика, культура, мораль, «наивысшее добро», политика, «политика силы», общество, цивилизация

Abstract

Anna Shendryk. Correlation of ethics and policy is in understanding of Ivan Mirchuka. In the article the looks of I. Mirchuka are analysed to essence of philosophical concepts «ethics» and «politician», their correlation, between itself. Connection opens up between a policy and necessities and aspirations of citizens, realization of imperious functions, activity of the state, institutes of civil society. Showing the difference between the theoretical conquest of state interests laws of morality and practical demonstration of conflicts between ethics and politics. Considered in detail N.Makiavelli views on the essence of politics in the sense

I. Mirchuka. Deals with the difference between the views of followers N. Machiavelli the question: "Should politics morality? " Are arguments for each position. The analysis of the triad " policy - civilization – culture " and the results that should be expected politician, guided in its activities or interests of civilization, culture and interests .

Keywords: state, ethics, culture, moral, «the greatest good», policy, «policy of force», society, civilization

Актуальність. Постать Івана Мірчука (1891 - 1961) в Україні відома небагатьом. Він був не лише мислитель, а й педагог, менеджер освіти, певною мірою меценат. «Іван Мірчук належав до такого типу суспільної людини, котра вважала своїм особистим моральним обов'язком не лише науково працювати, але й також організовувати наукове життя і створювати українській молоді сприятливі фінансові умови, які б дозволяли їй розпочинати або продовжувати студії. Іван Мірчук був справжнім представником свого часу, людиною яка бачила себе у світлі твердження Х. Ортеги-і-Гассета «Я – це я і мої обставини» – пише один із дослідників його творчості Микола Шафовал [7, с. 564].

Мета: аналіз поглядів мислителів – попередників щодо співвідношення політики та етики проведений І. Мірчуком; показати власний погляд вченого на цю проблему.

Виклад основного матеріалу. Чільне місце у філософському доробку І. Мірчука займають праці «Етика та політика» (1923), «Основи грецької етики» (1923), у яких розглядаються проблеми співвідношення етики та політики крізь призму поразки визвольної боротьби 1917–1921 рр. в Україні, досліджується роль філософії та етики у практичному житті людини.

Чому сучасному читачеві та досліднику варто звернутися до проблеми тлумачення сутності політики та визначення можливих кореляцій політики і моралі, пояснює, наприклад, М. Ожеван у статті «Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації»: «На темпах демократизації позначається й успадковане від совєцьких часів підозріле ставлення до політики та політиків. Адже "реальний соціалізм" ґрунтувався на неписаному контракті між людиною та державою, згідно з яким людина відмовлялась від несанкціонованого втручання в політику, а держава натомість гарантувала їй поміркований добробут ("Дай Бог, не вляпаться во власть!", – бажав собі колись культовий поет совєцької доби Євген Євтушенко). Наслідками ж "не вляпування" стали масовий конформізм, виснаження творчих потенцій та політична неструктурованість суспільства. Отже, в нових умовах доводиться мало не від нуля створювати *правила гри та механізми, спрямовані на суспільну консолідацію, врівноваження та компенсацію стихії фрагментації та еготизації*» [5, с. 3]. Аналізуючи ранні праці І. Мірчука, можна помітити, що він вже в першій половині минулого століття передбачав ці небезпеки. Мислитель прагнув віднайти спільне між поняттями етика та політика, проте не забував стверджувати, що політика та етика належать до різних сфер життя.

Сам І. Мірчук зауважував, що було декілька причин написання даної праці, до яких, зокрема, відносив:

1) часті нарікання української інтелігенції на брак найпримітивніших понять моралі у політиці ворогів українських визвольних змагань;

2) відсутність тверезої оцінки історичної ситуації періоду 1917–1921рр., адже «не маючи найменшого поняття про дійсне співвідношення етики і політики, ми без потреби бавилися у принциповість, замикаючи очі перед сумною дійсністю, або звертаючи їх у бік недосяжних ідеалів» [3, 295];

3) брак розуміння прагнень та домагань українського народу «сильними цього світу»;

4) так званий культурний світ не реагував на звернення українських патріотів, а продавав спокійно етичні ідеали за ціною реальних здобутків, домовленостей, торговельних угод;

5) політика безпосередньо пов'язана з потребами та прагненнями громадян, з реалізацією владних функцій та повноважень, з діяльністю держави, політичних інститутів та інституцій громадянського суспільства.

Звідси й робився висновок про те, що «політика ХХ ст.. абсолютно не відрізняється як у теорії, так і на практиці від політики доби Відродження, а оптимізм деяких авторів у твердженні, що поведінка політиків суттєво змінилася на краще, можна розглядати як невинуватому самооману, ...ми маємо справу зі станом, який можна зхарактеризувати латинським висловом *homo homini lupus*» [4, 39].

Уся історія України, на думку І Мірчука, одна велика трагедія, адже на багатства нашої землі здавна зазіхали сусіди, проте варто відмовитися від статусу «довголітніх рабів», для чого «слід лише пожертвувати на користь кращого майбутнього і ліпшої долі всі приватні інтереси та особисте щастя. У цьому полягає наш трагізм та наше велике завдання. Замість прокльонів на голови наших ворогів за ці незаслужені кривди; прокльонів, які обезцінюють наші змагання. Нам потрібно плекати в собі почуття великої і страшної долі, для того, щоб завзято і енергійно виступити у відповідний момент проти зрозумілих, але згубних для нас зазіхань наших сусідів» [3, 295]. Подібна ситуація повторилася у кінці минулого століття, коли після розпаду СРСР склалася ситуація, у якій «люди прекрасно усвідомлюють, проти чого і проти кого вони виступають, але часто дезорієнтовані стосовно вибору у площині актуально-значимих суспільних цілей та ідеалів, а також своєї приналежності до соціально визначених статусів та ролей. До того ж – як це часто трапляється в епохи буремних трансформацій – піраміда соціальної стратифікації, відповідно горезвісного тексту “хто був усім, той став нічим”, перевернулася на вістря й демонструє граничну неусталеність у соціальному просторі й часі» [5, 3].

Тому **головне завдання** цієї наукової розвідки – це усвідомлення співвідношення етики та політики, вирішити яке автор намагається через ретроспективний аналіз тлумачення взаємодії цих феноменів у історико-філософській традиції.

У своїй концепції І. Мірчук зауважував, що існує розбіжність між теоретичним підкоренням інтересів держави законам моралі та практичним виявом конфліктів між етикою та політикою. Причину цього він вбачав у тому, що «держави збирає розбіжні стремління окремих одиниць і пов'язує їх у гармонію вищого ступеня. Водночас вона дає силу і авторитет тим установам, які спираються на існування держави. Однак, коли за окремі одиниці приймемо поодинокі держави, то у цьому випадку вже не залишиться нічого вищого і зникне також й те вище добро, якому політика мала би підлягати» [3, 298].

Розпочинаючи аналіз співвідношення етики та політики, мислитель намагався зрозуміти, чи можна абстрактно виправдати вживання будь-яких можливих засобів в політиці для досягнення наміченої мети. Він звертався до інтелектуальної спадщини стародавньої Греції, старозавітної етики та середньовічної моралі, і, зрештою, прийшов до висновку, що старозавітна етика не знає різниці між індивідуальними та народними, політичними та національними правами та обов'язками, що моральні закони мають зобов'язуючу силу лише для християнської громади як сторонній елемент, нав'язаний згори авторитетом Церкви.

Зауважимо, що саме слово політика має грецьке походження і позначає «місто», «громаду», «суспільство», «країну». «Політика – сфера відносин суспільних класів, націй, верств, страт та інших історичних спільнот, яка визначається їх інтересами та цілями, спрямованими на завоювання, утримання й використання державної влади» [6, 500]. «Політика – це діяльність, спрямована на зорганізування суспільної форми життя, її

збереження та зміцнення, захист від зовнішніх ворогів та забезпечення прав і добробуту окремих індивідуумів, які творять дану спільноту. А оскільки люди, будучи істотами тілесними, займають певне місце в просторі, то невід'ємним правом кожного індивідуума, а отже – і їхньої спільноти, є територія, на якій вони могли би жити. Тому до «політики» належить також забезпечення та збереження території, необхідної для життя спільноти. Таким чином, політика, загально кажучи, є служінням окремим індивідам, зорганізованим в спільноту – інших цілей політика не має» [1, 2]. Проте, перш ніж інтелектуальна еліта людства прийшла до усвідомлення такої сутності політики, існувала велика кількість трактувань сутності цього феномену, одним з яких і є аналіз та визначення політики І. Мірчуком.

Центральне місце у розвідці І. Мірчука щодо сутності політики займає аналіз поглядів Н. Макіавеллі, «генія у негативному сенсі», на співвідношення етики та політики. І. Мірчук підкреслює, що сам італійський мислитель «перший сформулював заклик звільнення держави з-під опіки Церкви» [4, 32], «геніального флорентійця, якому вистачає щирості, відвертості та відваги, щоб відкрити перед світом всі засоби і методи, на яких базуються успіхи сучасної політики» [4, 37], а його наука – це «синтез сумної дійсності, що відображена у формі теорії» [4, 33].

Особлива увага надається роботі Н. Макіавеллі «Державець», адже «цей твір мав би бути свого роду катехизмом державної мудрості, бо автор зібрав у ньому все найкраще і наймудріше, що можна було взяти від найуспішніших політиків старих та нових часів» [4, 33]. І. Мірчук вбачає схожість тогочасної Італії та сучасної йому України, яка полягає у тому, що обидві країни, незважаючи на значний часовий проміжок, розмежовані, розбиті на частини і є об'єктами зазіхань сильніших сусідів. Аналізуючи текст «Державця», І. Мірчук погоджується з італійським мислителем у тому, що політика немає нічого спільного з етичними нормами про добро і зло, про право і безправ'я, які є необхідними в індивідуальному житті. У державця немає вибору, він повинен вживати тільки ті засоби для реалізації політичних цілей, що можуть втримати його при владі, тоді як пряма і чесна дорога приведе його швидше до загибелі і не дозволить йому закріпити своє провладне становище. «Володар мусить бути левом, поборюючи силу силою, та лисом, коли йдеться про необхідність уникнути ворожої хитрощі та підступності. Його слова та вчинки повинні лише нагадувати про загально визнані чесноти, щоб люди жили у хибному переконанні, що його серце таке як у них, і не звертали увагу на його деякі вчинки, що будуть йти в розріз з моральними ідеалами» [4, 34].

Н. Макіавеллі дійсно писав про можливість та необхідність застосування жорстокості державцем, адже «жорстокість застосована добре в тих випадках – якщо дозволено погане називати хорошим, – коли її проявляють відразу і з міркувань безпеки, не упираються в ній і по можливості обертають на благо підданих; і погано застосовна у тих випадках, коли на початку розправи здійснюється рідко, але з часом частішає, а не стає рідше» [2, 15]. Жорстокість у державних справах необхідна, тому «володар, якщо він бажає утримати у покорі підданих, не повинен зважати на звинувачення в жорстокості. Чинячи декілька розправ, він проявить більше милосердя, ніж ті, хто по надлишку потурає безладу. Бо від безладу, який породжує грабунок і вбивства, страждає все населення, тоді як від кари, що накладається володарем, страждають лише окремі особи» [2, 26].

Н. Макіавеллі неодноразово наголошував, що «державець повинен вселяти страх так, щоб, якщо не придбати любові, то хоча би уникнути ненависті, бо можливо вселити страх без ненависті. Щоб уникнути ненависті, державцеві необхідно стримуватися від посягання на майно громадян і підданих і на їхніх жінок. Навіть коли державець вважає за потрібне позбавити когось життя, він може зробити це, якщо достеменно є відповідне обґрунтування і очевидною причина, але він повинен остерігатися зазіхати на чуже добро,

бо люди швидше пробачать смерть батька, ніж втрату майна. Тим більше, що причин для вилучення майна завжди вистачає, і якщо розпочати жити хижацтвом, то завжди знайдеться привід привласнити чуже, у той час, як підстав для позбавлення кого-небудь життя набагато менше і привід для цього підшукати важче» [2, 27]. Саме ці сентенції і привернули увагу І. Мірчука, коли він аналізував працю Н. Макіавеллі.

І. Мірчук захищає Н. Макіавеллі від звинувачень у тому, що останній цілковито відкидав поняття будь-якої моралі. І. Мірчук переконаний, що Макіавеллі навпаки залишається в рамках природної моралі християнства, поділяє з християнством песимізм стосовно невідворотної зіпсованості людського роду. «Про дії всіх людей, а особливо державців, з яких в суді не питаєш, судять за результатами їхніх діянь, тому нехай державці прагнуть зберегти владу і отримати перемогу. Які б засоби для цього не використовувалися, їх завжди визнають гідними і схвалють, бо простий люд спокушається видимістю і успіхом, а в світі немає нічого іншого, окрім простих людей, і меншості серед них не залишається місця, коли за більшістю стоїть держава» [2, 29].

Також варто враховувати, що за часів Макіавеллі мораль змінювалася з кожним днем і вимірювалася лише успіхом. Проте, головна проблема Макіавеллі, на думку І. Мірчука, полягає у тому що італійський філософ «намагається думати як антична людина, однак цього він зробити не може, бо є християнином» [4, 36].

Далі І. Мірчук аналізує погляди послідовників Н. Макіавеллі, виокремлюючи декілька варіантів розв'язання питання про співвідношення етики та політики.

Перший можливий варіант – твердження про те, що «ця проблема має лише фіктивний, а не дійсний характер. Політиці мораль ні до чого, оскільки етичні норми застосовуються у взаєминах між людьми, а не поміж державами. Коли йдеться про поняття моралі, то ми не повинні відносити його до сфери, яка не має нічого спільного з індивідуальними обов'язками і вчинками» [4, 39–40]. Перевагою цієї концепції І. Мірчук вважає доведення того факту, що у таких речах як політика, де головну роль відіграє лише реальна дійсність, не можна вживати моральної термінології, політику варто оцінювати лише з боку її доцільності та спроможності.

Дослідник визначає також два недоліки даної позиції:

1) на думку І. Мірчука, у цій ситуації з'являється певна психологічна проблема: адже якщо приватна особа знаходиться від впливом тих чи інших етичних норм, які вона повинна шанувати, то за умови обрання її на політичну, державну посаду, вона може бути змушена в окремих ситуаціях поставити себе вище будь-яких законів моралі. «Цілий конфлікт між етикою та політикою переноситься у моральну свідомість людської істоти, яка у скрутній ситуації неначе хамелеон мусить раз у раз перетворюватися чи то у дипломата, чи знову у приватну особу і лише після цього нормувати свої вчинки. Доволі сумним виглядав би авторитет моралі, якщо б вона була змушена обмежувати свої норми і постулати та поступитися вищій інстанції, якою в цьому випадку може бути держава, нація або батьківщина» [4, 40];

2) за допомогою проголошення незалежності політики від етики кожне політичне насильство шукає аргумент, що виправдовує його перед моральною свідомістю світу.

Іншою формою виправдовування політики і насильства І. Мірчук вважає теорію зростання, згідно з якою власним розвитком кожна держава прагне виправдати свою експансивну політику. Слабке місце цієї концепції, на думку І. Мірчука полягає у тому, що «держава, яка хоче виправдати свою поведінку за допомогою цієї теорії, не існує на землі сама, а має сусідів, які також зростають та розвиваються, дотримуючись тих самих принципів. Одночасний розвиток більшості держав у цій ситуації неминуче призведе до конфлікту інтересів, який виникне, якщо кожна держава керуватиметься лише мотивом зростання» [4, 41].

І. Мірчук був переконаний у тому, що у дійсності за фактором зростання криється безмежний егоїзм певної держави або нації, а сам принцип зростання у вирішенні питання співвідношення політики та насильства зводиться лише до ролі звичайного засобу для досягнення кінцевої мети – поширення та закріплення власної влади та сили.

Ще одним засобом вирішення питання про співвідношення політики та етики є розрізнення двох видів моралі – індивідуальної (існує у приватному житті одиниць) та державної (виправдовує будь-які засоби та інструменти для досягнення вищої, державної мети). Адептом цієї позиції, на думку І. Мірчука, був Г. Гегель, і ця концепція, очевидно імпонує І. Мірчуку, він навіть пропонує власне її тлумачення: «Держава може вживати для досягнення своєї мети будь-які можливі засоби, не втрачаючи при цьому моральності. Іншими словами мета виправдовує засоби. Якщо цією метою є не особистий вигравш, а загальне добро, добро держави. Якщо детально розглянути теорію змісту історичних подій, то можна зауважити, що світова справедливість дуже часто-густо визначається почасти незрозумілим для людського інтелекту принципом езуїтів. Світова історія – це і є практичне застосування цього принципу, яким виправдовуються найжорсткіші засоби насильства. Перша світова війна навчила нас серйозно сприймати ці безперечно негативні засоби, якими послуговуються політики у своєму прагненні здобути владу. Так, багато сповнених співчуттям людей, захоплюються переможцем на полі битви, цілком забуваючи, що цього успіху досягнуто дорогою ціною, а саме – життям осіб, що полягли за цю перемогу» [4, 42–43].

І. Мірчук погоджується і з тим, що ціль може виправдовувати засоби, проте лише тоді, коли це найвища ціль, найвище добро, загальний розвиток культури. Лише у такому випадку цей принцип втрачає свій неетичний характер і стає корисним для усього людства. Для держави надзвичайно важливим є момент зростання загального морально-го рівня громадян, оскільки моральний занепад призводить до розвалу держави. Держава – це сила, збереження цієї сили є кінцевою метою і обов'язком держави. Єдиною політикою, що призводить до досягнення перемоги є політика сили, яка, не враховуючи норми звичайної моралі, створює своєрідну мораль, мораль сили. У цьому випадку сила не суперечить моралі, а проблему протиріччя між політикою та етикою розв'язує методом політичної сили, для якої головним законом є твердження, що сила це право і мораль одночасно. Обов'язком держави є втримання цієї сили та влади і тому все, що цьому обов'язку служить, має характер моральності [4, 46].

Проаналізувавши погляди своїх попередників на проблему співвідношення політики та моралі, І. Мірчук визначає їхню спільну ваду – фальшиве розуміння самої сутності моралі та політики, яке виявляється у тому, що людські вчинки оцінюються як моральні або аморальні, тоді як вчинок не може бути предметом моральної оцінки, на відміну від його відношення до волі суб'єкту, до мотивів, якими керувалася людина при здійсненні даного вчинку (у деяких випадках навіть вбивство людини набуває характеру позитивного вчинку). Тому, надаючи моральну оцінку людським вчинкам, необхідно враховувати мотиви їхнього здійснення. Це значно важче зробити, коли йдеться про групи, народи, держави, але й у такому випадку моральний масштаб, моральний суд є не лише можливим, а й необхідним, але, щоб віднайти його, потрібно змінити уявлення про співвідношення етики та політики. «На противагу виголошеним ідеям про те, що етика і політика є між собою рівнозначні і від себе незалежні, хочемо рішуче ствердити, що у кожному випадку, завжди і скрізь політика підпорядковується моралі. І навіть якби цілий світ дотримувався інших поглядів, таке твердження є для нас аксіомою» [4, 49]. І Мірчук відстоював гасло про те, що політика стала моральною, базуючись на переконанні, що поступ культури можливий лише тоді, коли усі вияви людської діяльності спиратимуться на мораль. Таким чином, мислитель обґрунтовував власну позицію щодо проблем

співвіднесення етики та політики, різко розмежовуючи поняття цивілізації та культури, оскільки погляди його попередників базувалися на засадничому значенні цивілізації для політики.

Для І. Мірчука незаперечним був той факт, що цивілізація породжує відчуження між людиною та природою, зовнішній світ постає перед людиною як невлотима сила, якій людина не хоче коритися, а, навпаки, намагається заволодіти нею. Наслідком такого стану речей починає бути постійна ворожнеча поміж людиною та оточуючим світом, яка з часом набирає такої сили, що переходить у боротьбу за життя і смерть. На противагу цьому, «значення культури полягає в тому, що остання звільняє людину від почуття відчуження і підносить її до нової злуки з всесвітом. Людина більше не відчуває себе невеличкою нікчемною часткою природи, як це було у первісному світі. Вона відчуває себе пов'язаною з оточуючим світом, і несе у собі відчуття єдності і глибокого розуміння природи, яке може зрости навіть до інтенсивності афекту. В людині пробуджується усвідомлення того, що всесвіт – це не випадковий конгломерат без внутрішнього зв'язку, це не хаос поодиноких явищ, а певна сутність, до якої окремий індивід повинен розміщувати себе у відповідному точно означеному відношенні» [4, 52].

Висновки. Аналізуючи триаду «політика–цивілізація–культура», І. Мірчук наголошував на значенні тих результатів, які має очікувати політик, керуючись у своїй діяльності або інтересами цивілізації, або інтересами культури. У першому випадку засобом влади може стати насильство, у другому – щирість, взаємне довір'я, почуття справедливості та розуміння не лише власних, а й чужих потреб. «Коли політика зважатиме на поєднанні власних інтересів зі щирістю, відвертістю, справедливістю та взаємодопомогою, коли вона відноситиметься до суперника як до друга, тоді щезнуть усілякі кордони поміж державними організаціями, щезне цей дуалізм між суб'єктом та об'єктом, а на його місце прийде дружнє відношення, засноване на загальному довір'ї, та всі будуть почувати себе дітьми однієї великої родини – людства. У такому випадку наша проблема взаємного відношення етики і політики знайде своє розв'язання у повному підпорядкуванні законам моралі не лише індивідуальних, але й державних організацій» [4, 54]. Таким і було побажання та бачення ідеального типу взаємовідношення етики та політики у І. Мірчука.

Література

1. Гусак П. Етика і політика: альтернатива чи консонанс? <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/husak.htm>
2. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О военном искусстве: /Н. Макиавелли// Сборник Пер.с ит. – 2-е изд. – Минск: ООО «Попурри», 2005. – 672 с.
3. Мірчук І. Етика та політика/ Іван Мірчук. Вступ до філософії. – За ред. М.Шафовала і Р.Яремка. – Мюнхен, 2006. – С. 289-326
4. Мірчук І. Етика та політика / Іван Мірчук . Філософські студії. – За ред. М.Шафовала і Р.Яремка. – Мюнхен, 2006. – С. 29 - 54.
5. Ожеван М. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації http://www.piur.gov.ua/ukr/publishing/panoramal#2_2000.
6. Філософський словник соціальних термінів. – Харків: «Р.И.Ф.», 2005. – 672 с.
7. Шафовал М. Іван Мірчук/ Іван Мірчук. Вступ до філософії. – За ред. М.Шафовала і Р.Яремка. – Мюнхен, 2006. – С. 560-567.

© Анна Петровна Шендрик